

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΜΑΝΔΑΛΟ (1988)

Η ανασκαφική έρευνα του 1988 στον προϊστορικό οικισμό του Μάνδαλου του Νομού Πέλλας, στράφηκε και πάλι γύρω από τα προβλήματα της ενδοκοινοτικής χωροοργάνωσης του οικισμού.

Κύριο χωροταξικό στοιχείο του αποτελεί ο λίθινος περίβολος, με σωζόμενο ύψος 1,40 μ. και πλάτος γύρω στα 2 μ. που διασχίζει σε μήκος 18 μ. την κορυφή της τούμπας από Α προς Δ (Σχ. 1).

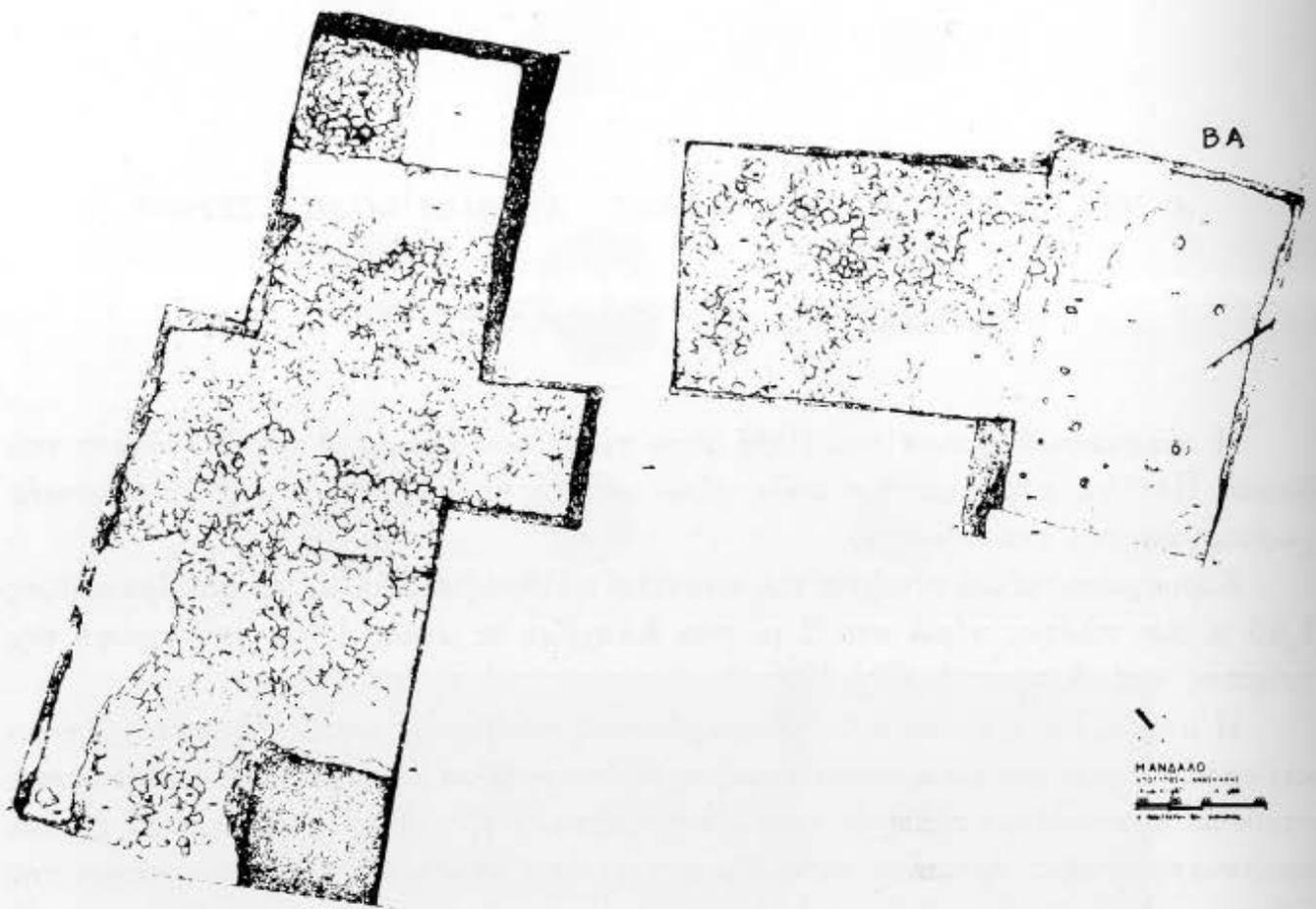
Η μορφή και η λειτουργία του περιβόλου, προβλήματα που μας απασχόλησαν και κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο¹, κρίθηκε απαραίτητο να αποσαφηνιστούν με περισσότερα στοιχεία στην ανασκαφή του 1988. Έτσι η ανασκαφική έρευνα προσανατολίστηκε προς δύο κατευθύνσεις: α) στη διερεύνηση των στρωμάτων της Ύστερης Νεολιθικής και ιδιαίτερα εκείνων στα οποία εδράζεται ο περίβολος και β) στη διερεύνηση του χώρου Β του περιβόλου, ώστε να διευκρινιστεί αν η νεολιθική εγκατάσταση επεκτεινόταν και στο σημείο εκείνο —όποτε ο περίβολος αποτελούσε το βόρειο όριο του νεολιθικού οικισμού.

Για το πρώτο σκέλος της έρευνας ανοίχτηκε δοκιμαστική τομή στο νότιο τμήμα του μάρτυρα ΕΒ-ΒΑ (Σχ. 2), παράλληλα σχεδόν με το νότιο μέτωπο του περιβόλου. Η δοκιμαστική αυτή τομή άρχισε από το βάθος 3,48 μ. και συνεχίστηκε μέχρι το βάθος 4,99 μ. (Εικ. 1). Η κεραμική που συγκεντρώθηκε ανήκει αποκλειστικά στην Ύστερη Νεολιθική. Χαρακτηρίζεται κυρίως από μαύρα πολύ καλά στιλβωμένα όστρακα και μερικά καστανά. Ορισμένα φέρουν γραπτή διακόσμηση που αποτελείται συνήθως από δέσμες υπόλευκων ταινιών. Εμφανίζεται ακόμα, σε πολύ μικρότερο ποσοστό και εγχάρακτη διακόσμηση, καθώς και επίχρισμα κόκκινης πάστας στα εσωτερικά τοιχώματα μερικών οστράκων². Με τη δοκιμαστική αυτή τομή επιβεβαι-

* Θα θέλαμε και φέτος να ευχαριστήσουμε θερμά τον Υπουργό Μακεδονίας Θράκης κ. Στ. Παπαθεμελή για τη χρηματοδότηση της ανασκαφής. Επίσης θερμά ευχαριστούμε την έφορο της ΙΖ' Εφορείας Κλασικών και Προϊστορικών Αρχαιοτήτων Έδεσσας κ. Μ. Σιγανίδου, τους συναδέλφους της Εφορείας για τη βοήθεια και τη συμπαράστασή τους καθώς και τους πτυχιούχους του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. Α. Μποβολή, Ν. Μερούση, Ευ. Στεφανή και ιδιαίτερα τη Μ. Νικολαΐδου για τη συμμετοχή τους στην ανασκαφή. Πραγματικά υπήρξε πολύτιμη.

1. Βλ. Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου - Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, *Ανασκαφές στο Μάνδαλο*. Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1, 1987, 173 κ.ε.

2. Παρόμοια κεραμική έχει βρεθεί και στις προηγούμενες ανασκαφές: Α. Πιλάλη-Παπαστερίου - Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Κ. Κωτσάκης, Θ. Σαββοπούλου, *Νέος προϊστορικός οικισμός στο Μάνδαλο Δυτικής Μακεδονίας*, *Αρχαία Μακεδονία IV* (1986) 455 κ.ε., εικ. 6, 7, 8, 9. Α. Παπαευθυ-

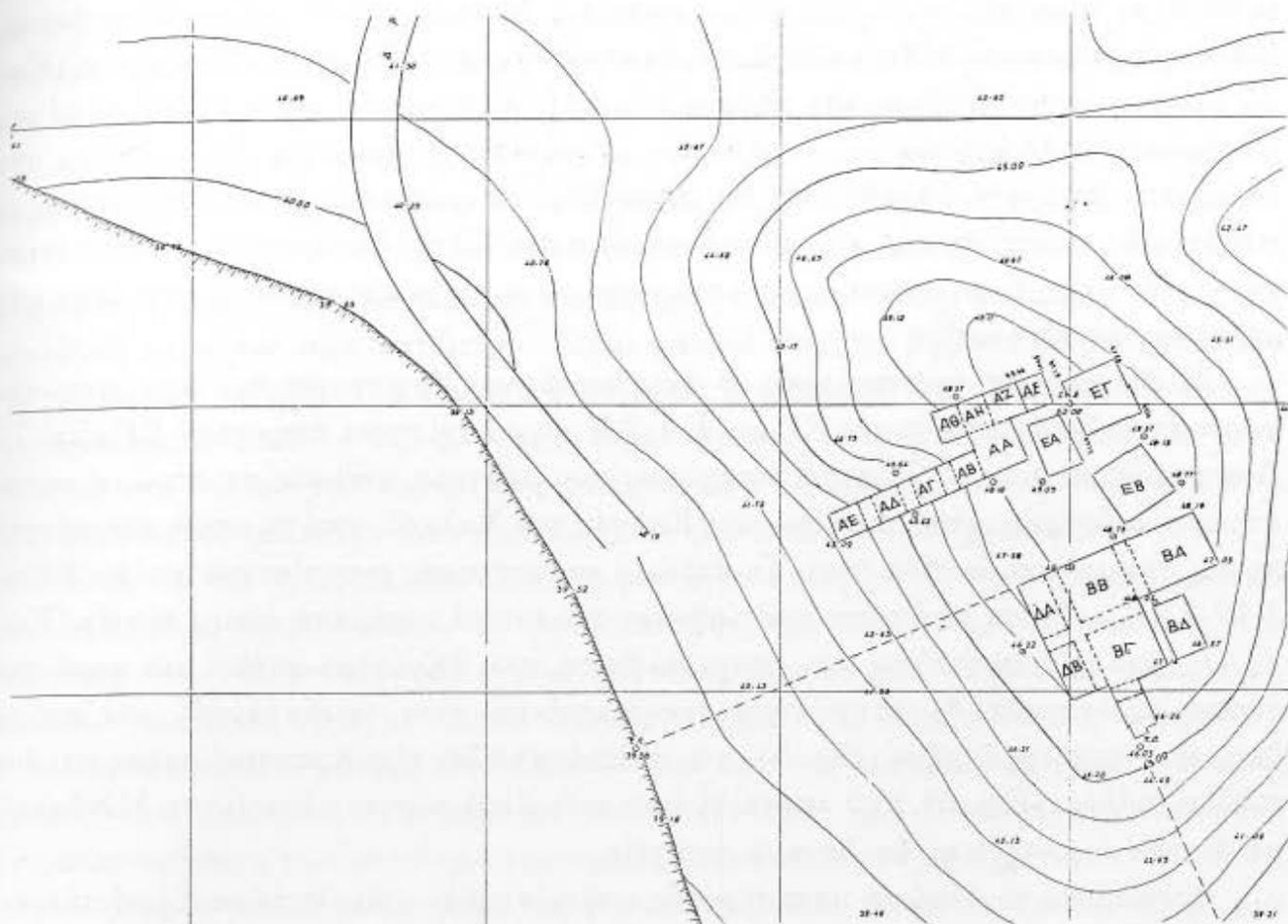
Σχ. 1. Σχέδιο του περιβόλου στην κορυφή της Τούμπας και του πασσαλόπηκτου οικήματος στο ΒΑ.

ώθηκε ακόμα μια φορά η θεμελίωση του περιβόλου σε στρώματα της Ύστερης Νεολιθικής, που αντιπροσωπεύουν και την περίοδο ακμής του προϊστορικού οικισμού στο Μάνδαλο³.

Στην τομή ΒΑ (Σχ. 2), Α της κορυφής της Τούμπας, συνεχίστηκε η διερεύνηση των νεολιθικών στρωμάτων από βάθος 4,63-4,99 μ. Εντοπίστηκε μια ακόμα οικιστική φάση της Ύστερης Νεολιθικής (Σχ. 1), που χαρακτηρίζεται από πασσαλόπηκτα οικήματα και μαύρη, κυρίως, πολύ καλά στιλβωμένη κεραμική. Βρέθηκαν 11 πασσαλότρυπες και για πρώτη φορά στις περισσότερες από αυτές διατηρούνταν σε καλή κατάσταση αρκετά μεγάλα κομμάτια ξύλου. Η μελέτη τους από ειδικούς επιστήμονες, πιστεύουμε ότι θα δώσει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το είδος του ξύλου που χρησιμοποιήθηκε στα στηρίγματα της κατασκευής αυτής. Ωστόσο η διάταξη των οπών των πασσάλων δε μας προσφέρει και πάλι κανένα διαφωτιστικό στοιχείο σχετικά με την κάτοψή της. Εμφανίζονται δηλαδή για άλλη μια φορά τα προβλήματα που σχετίζονται με τη μορφή των πασσαλόπηκτων κατασκευών,

μίου-Παπανθίμου - Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, Νέες ανασκαφικές έρευνες στο Μάνδαλο Δ. Μακεδονίας (1985-6). Επετ. Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ. (1989) 24, 25.

3. Βλ. Κ. Kotsakis - Α. Papanthimou-Papaefthymiou, Α. Pilali-Papasteriou, Th. Savopoulou, Y. Maniatis, B. Kromer, Carbon 14 Dates from Mandalo, W. Macedonia, Πρακτικά 25ου Διεθνούς Συμποσίου Αρχαιομετρίας, 1986.

Σχ. 2. Τοπογραφικό σχέδιο της ανασκαφής.

προβλήματα που αντιμετώπισε η ανασκαφή στο Μάνδαλο και σε προγενέστερες περιόδους⁴. Η πέτρα απουσιάζει τελείως σαν οικοδομικό υλικό σ' αυτού του είδους τις κατασκευές, σε αντίθεση βέβαια με τον περίβολο, γεγονός που του προσδίδει ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Όμως το οίκημα του ΒΑ έδωσε ενδιαφέροντα ευρήματα που σχετίζονται με τις οικοτεχνικές δραστηριότητες των κατοίκων: μια εστία με πολύ επιμελημένη κατασκευή, προσεχτικά στρωμένη με πηλό και επιχρισμένη με λευκό κονίαμα, σφοντύλια, λίθινα ξέστρα, οστέινους οπείς και σπάτουλες, και κεραμική. Η κεραμική πλούσια σε ποσότητα χαρακτηρίζεται, όπως ήδη σημειώσαμε, από μαύρα πολύ καλά στιλβωμένα όστρακα και λιγότερα καστανά. Η διακόσμηση, στο ποσοστό που υπάρχει είναι κυρίως γραπτή και αποτελείται από παράλληλες υπόλευκες ταινίες ή ενάλληλα τρίγωνα. Τα περισσότερα όστρακα ανήκουν σε ανοιχτές φιάλες με τοιχώματα περισσότερο ή λιγότερο κυρτά.

Στον ίδιο χώρο ένα άλλο ενδιαφέρον εύρημα υπήρξε μια σειρά από πολύ μικρές χάντρες κατασκευασμένες από όστρεο, διάτρητες στο κέντρο, κατάλληλες για να

4. Βλ. Κ. Κωτσάκης, Αποκατάσταση κατόψεων πασσαλόπηκτων οικημάτων με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή στην ανασκαφή Μανδάλου, Δ. Μακεδονίας, Ειλαπίνη, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Ν. Πλάτωνα (1987) 117 κ.ε.

φοριούνται γύρω από το λαιμό ή τους καρπούς. Μερικές έχουν ίχνη κόκκινης βαφής. Βρέθηκαν ακόμα και όστρεα ολόκληρα, τρυπημένα, κατάλληλα για εξαρτήματα (Εικ. 2). Με το εύρημα αυτό για πρώτη φορά έχουμε τόσα στοιχεία που σχετίζονται με τον προσωπικό καλλωπισμό των νεολιθικών κατοίκων του προϊστορικού οικισμού στο Μάνδαλο. Στοιχεία δηλαδή που θα μπορούσαν να ερμηνευτούν ως έκφραση μιας συμβολικής συμπεριφοράς, που είναι δυνατό να σχετίζεται με την ανάγκη για ταύτιση και τυποποίηση διαπροσωπικών σχέσεων και κοινωνικών καταστάσεων ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας⁵.

Η διερεύνηση της περιοχής Β του περιβόλου άρχισε με την αφαίρεση του μάρτυρα ανάμεσα στις τομές ΕΓ και ΕΑ-ΑΕ και συνεχίστηκε στην τομή ΕΓ (Σχ. 2). Διαπιστώθηκε ότι οι ανώτερες επιχώσεις του μάρτυρα ανήκουν σε στρώμα καταστροφής ενός οικήματος της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, από το οποίο εντοπίστηκε και τμήμα του δαπέδου του. Το στρώμα καταστροφής εντοπίστηκε από το βάθος 1,19-2,11 μ. Μέσα από αυτό ανασύρθηκαν σημαντικά ευρήματα όπως: αγγεία (Εικ. 3, 4), δεκατρία σφοντύλια και υφαντικά βάρη, που δηλώνουν ακόμα μια φορά την έντονη οικοτεχνική δραστηριότητα των κατοίκων στον τομέα αυτό⁶, μια σφύρα θαυμάσια επεξεργασμένη (Εικ. 5), που πιθανότατα δεν είχε πρακτική χρήση και ένα ειδώλιο πήλινο (Εικ. 6), που αποτελεί έναν ακόμα καινούργιο τύπο για το Μάνδαλο⁷, με έντονα κυκλαδίτικα θα λέγαμε στοιχεία.

Κάτω από το στρώμα καταστροφής εμφανίστηκαν τρεις στρώσεις από πέτρες, που θα πρέπει να σχετίζονται με το τμήμα του περιβόλου που είχε αποκαλυφτεί πέρυσι στις τομές ΕΑ-ΑΕ⁸. Ειδικότερα οι πέτρες της τρίτης στρώσης, που καταλαμβάνουν και όλη την έκταση του μάρτυρα, βρέθηκαν σε τρία επίπεδα με κλίση από Α προς ΒΔ (από βάθος 2,57-2,97 μ.), πράγμα που υποδηλώνει ότι δεν αποτελούν κανονική επέκταση της κατασκευής στο ΕΑ-ΑΕ, αλλά ότι είναι πεσμένες προφανώς από τα ψηλότερα τμήματα του λίθινου περιβόλου (Εικ. 7). Έτσι είναι δύσκολο να καθοριστεί το βόρειο μέτωπο του περιβόλου στις τομές ΕΑ-ΑΕ.

Στην τομή ΕΓ (Σχ. 2) η ανασκαφή προχώρησε στο νότιο τμήμα της από βάθος 2,45-3,13 μ. Βρέθηκαν πέτρες σε διάφορα επίπεδα, που φαίνεται ότι προέρχονταν και αυτές από τη διάλυση του περιβόλου. Η κεραμική από το βάθος 2,55 μ. εμφανίζει σποραδικά τα πρώτα νεολιθικά λεπτά, μαύρα, στιλπνά όστρακα που συνυπάρχουν ωστόσο με άλλα, χαρακτηριστικά της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, όπως striated, χείλη τύπου Τ και όστρακα με εμπίεστη σχοινοειδή διακόσμηση. Είναι φανερό ότι η ανασκαφή στο σημείο αυτό δεν έφθασε σε καθαρά νεολιθικά στρώματα.

Σε μεγαλύτερο όμως βάθος προχώρησε η έρευνα στο ΒΔ τμήμα της τομής ΕΓ

5. Conkey W. M., Style and Information in Cultural Evolution. Toward a Predictive Model for the Paleolithic in Social Archaeology (1978) 61-85.

6. Βλ. σημ. 1.

7. Σχετικά με μια ομάδα ειδωλίων από το Μάνδαλο βλ. Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Τρία νεολιθικά ειδώλια από το Μάνδαλο της Μακεδονίας, Είλαπίνη, ό.π. 171 κ.ε.

8. Βλ. σημ. 1.

με τη διάνοιξη μικρού δοκιμαστικού σκάμματος. Εδώ από το βάθος 3,14-4,50 μ. αποκαλύφθηκαν τέσσερις στρώσεις από μεγάλες πέτρες που η τελευταία μάλιστα από αυτές έδωσε χαρακτηριστικά νεολιθικά όστρακα. Η διάταξη αυτών των μεγάλων λίθων φανερώνει ότι ανήκουν σε μια κατασκευή, η οποία παρουσιάζει την ίδια ακριβώς εικόνα που μας έδωσε και ο περίβολος στην κορυφή της τούμπας. Δηλαδή στρώσεις από μεγάλες πέτρες, ακανόνιστου σχήματος και διάταξης, με κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στα ανώτερα στρώματα και κανονικές σειρές με νεολιθική κεραμική στα κατώτερα. Είναι φανερό πως τα παραπάνω στοιχεία μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι στο σημείο αυτό περνούσε ένας δεύτερος περίβολος παράλληλος μ' εκείνον της κορυφής, θεμελιωμένος σε χαμηλότερο επίπεδο στην πλαγιά, που έκλεινε την κορυφή της τούμπας από τη βόρεια πλευρά. Ανάμεσα στις δύο κατασκευές φαίνεται πως μεσολαβούσε μια απόσταση 3 μ. περίπου.

Έτσι τα νέα στοιχεία που έδωσε η φετινή ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό του Μανδάλου υποδηλώνουν: α) τη θεμελίωση του περιβόλου της κορυφής της τούμπας στην τελευταία φάση της Ύστερης Νεολιθικής, επάνω σε παλιότερη νεολιθική οικιστική φάση με πασσαλόπηκτα οικήματα, β) το μέγεθος του περιβόλου, που διαπιστώνεται —εκτός των άλλων— και από τις πεσμένες σε αρκετή έκταση πέτρες, που βρέθηκαν στο μάρτυρα και στην τομή ΕΓ. Είναι πραγματικά ένα εντυπωσιακό έργο των κατοίκων του προϊστορικού οικισμού με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γ) την ύπαρξη νεολιθικού στρώματος Β του περιβόλου, το οποίο σχετίζεται με μια άλλη κατασκευή, που πιθανό αποτελεί τμήμα ενός δεύτερου περιβόλου. Αν η ερμηνεία αυτή είναι σωστή, όπως πιστεύουμε, τότε η χωροταξική οργάνωση του προϊστορικού οικισμού στο Μάνδαλο μας παραπέμπει στη Θεσσαλία και μάλιστα στο νεολιθικό Διμήνι.

Επιπλέον, το μεγάλο αυτό οικοδομικό έργο, ο περίβολος, στην έκταση που αποκαλύφθηκε με τις τελευταίες ανασκαφές, ενισχύει με περισσότερα στοιχεία τον πυρηνικό χαρακτήρα του οικισμού μέσα στο δίκτυο της διακοινοτικής χωροοργάνωσης. Έτσι η έρευνα θα πρέπει να κατευθυνθεί στην αποκατάσταση αυτού του δικτύου. Προς αυτή την κατεύθυνση έγινε φέτος μια πρώτη επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού και αποδείχτηκε ότι ο πλησιέστερος οικισμός, που έδωσε όστρακα και μάλιστα της Ύστερης Νεολιθικής, θα πρέπει να βρίσκεται στο λόφο «Ελαφρές πέτρες» 3 χλμ. περίπου από το Μάνδαλο, θέση που για πρώτη φορά είχε εντοπιστεί το 1983.

Με τη φετινή ανασκαφή συμπληρώθηκαν οχτώ χρόνια δουλειάς στον προϊστορικό οικισμό του Μανδάλου. Μιας συστηματικής, διεπιστημονικής έρευνας, που από την αρχή έβαλε ως στόχο, φιλόδοξο ίσως, την ανασύνθεση όλων των όψεων του οικισμού και τη διερεύνηση των χρονολογικών και πολιτιστικών δεσμών του όχι μόνο με το Αιγαίο, αλλά και με τα Βαλκάνια⁹. Μια έρευνα που μπορεί να χαρακτηριστεί θεμελιακή για την Προϊστορία της Δ. Μακεδονίας στην 5η και 3η χιλ. π.Χ. Σε πολλά ερωτήματα έδωσε απάντηση η οχτάχρονη ανασκαφή, άλλα όμως —και ιδιαίτερα

9. Βλ. σημ. 2 και 3.

αυτά που σχετίζονται με τη διακοινοτική χωροοργάνωση— απαιτούν εντατική έρευνα, η οποία ελπίζουμε ότι θα γίνει παράλληλα με τη μελέτη και δημοσίευση της ανασκαφής στον προϊστορικό οικισμό του Μάνδαλου, που είναι τώρα πια ο αντικειμενικός μας στόχος.

Θεσσαλονίκη,
Πανεπιστήμιο

Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου
Α. Πιλάλη-Παπαστερίου

EXCAVATIONS AT MANDALO (1988)

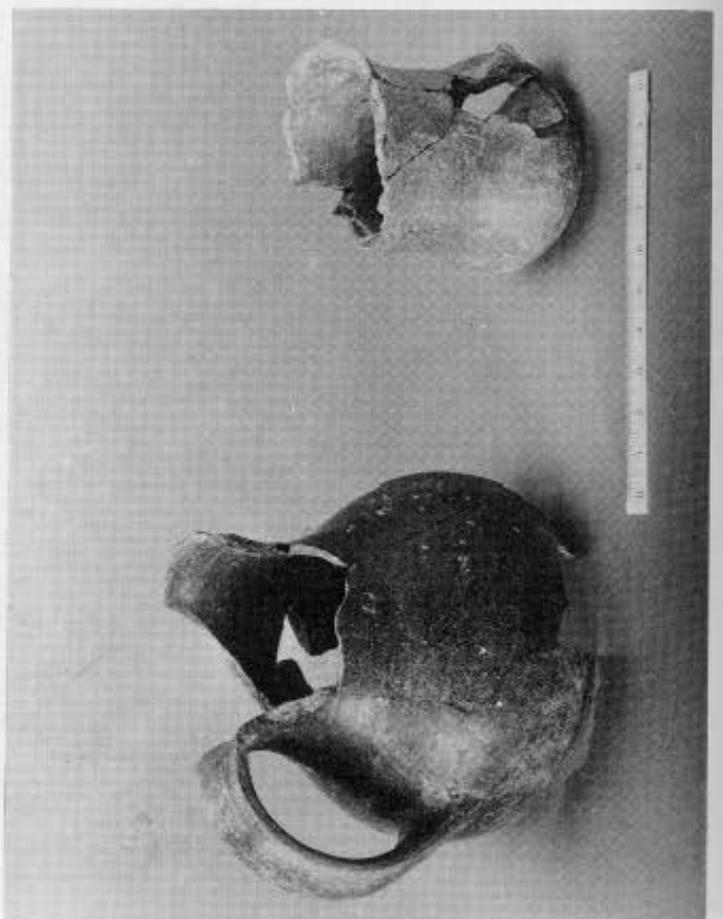
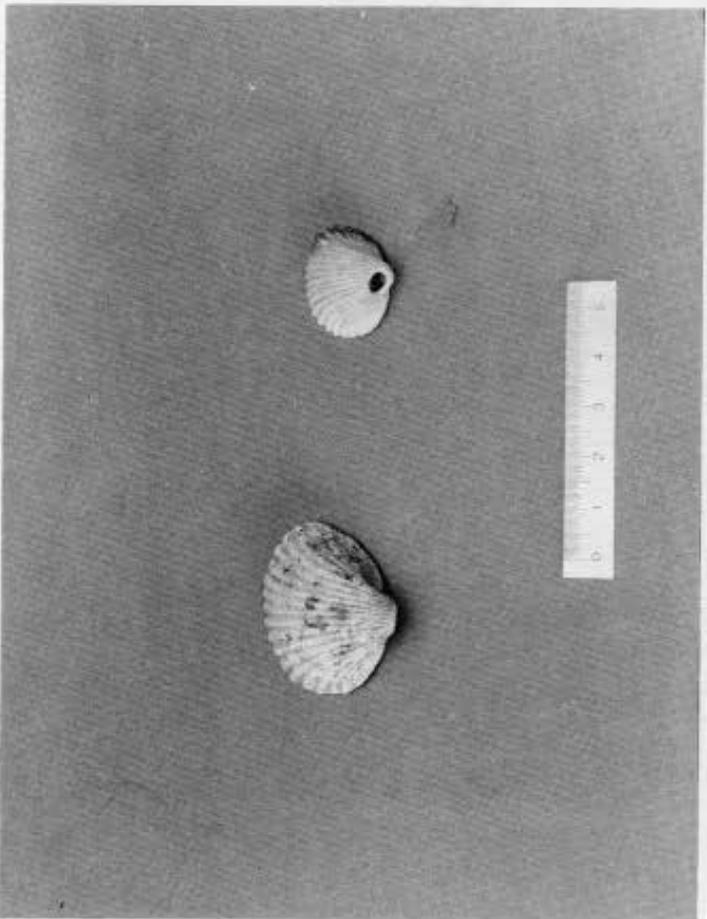
by K. PAPAETHIMIOU-PAPANTHIMOY and A. PILALI-PAPASTERIOY

The excavation of the prehistoric settlement of Mandalo in the district of Pella in 1988 dealt with the problems concerning its intrasite organization.

The trial trench carried out in the baulk EB-BA revealed that the perimeter (surrounding) wall on the top of the mound was founded in Late Neolithic deposits. A Late Neolithic phase of habitation was discovered in trench BA and yielded eleven postholes, a great quantity of pottery, tools and small shell beads. Stones on various levels were discovered during the excavation of the baulk between trenches AC and EA-AE as well as in the southern part of trench EC; it seems that they belonged to the destroyed perimeter wall of the top of the mound. A small trial trench in the northwestern part of EC yielded one more construction founded in Neolithic deposits, recalling the perimeter wall of the top. Thus, this year the excavational evidence from Mandalo implies that a) the perimeter wall was founded in the latest phase of the Late Neolithic period, and b) the existence of a Neolithic layer north from the perimeter wall, is probably connected to a second surrounding wall. Thus, the spatial organization of the settlement recalls the Neolithic settlement of Dimeni.

1. Μάνδαλο. Δοκιμαστική τομή στο μάρτυρα EB-BA.

2. Διάτωνα όστρακα. 3. Αγγείο της ΠΕΧ. 4. Αγγείο της ΠΕΧ. 5. Δίθνη σπόζα.

6. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο. 7. Στρώσεις από πέτρες στο μάρτυρα ΕΑ-ΑΕ και ΕΓ.